

Minne De Boodt

‘Hoemen een stat of lantschap regieren sal’: stadsliteratuur als een politiek instrument voor verandering in het veertiende-eeuwse hertogdom Brabant¹

‘Here te sine en es gheen spel; want hen meer dan iemanne el altoes behoert te sine beide in sorghe ende in pine, hoe si dlant moghen regeren sfolcs orbore ende te Gods eren [...]’²

Zo schrijft de auteur van *Der Leken Spiegel*, een opmerkelijk laatmiddeleeuws literair werk dat aan tijdgenoten duidelijk maakt hoe ze zich moeten gedragen. Bestuurders hebben het hierbij niet gemakkelijk. De verdediging van de goddelijke eer en de belangen van het volk zijn maar het topje van de ijsberg. Tijdens de late middeleeuwen (ca. 1250-1500) circuleerden er verschillende complexe politieke ideeën over het takenpakket van gezagsdragers en de ideale bestuursvorm. Niet alleen landsheren maar ook stedelijke bestuurders moesten aan verscheidene eisen voldoen. Deze konden ze onder andere terugvinden in een tekstcorpus dat tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw in Antwerpen ontstond, en waartoe ook *Der Leken Spiegel* behoort. Het Antwerpse corpus staat mee aan de wieg van de teksttraditie van de *stadsleren*. Dit tekstueel genre onderscheidt zich door een didactische focus op het stadsbestuur dat zich doorheen de late middeleeuwen hoe langer hoe meer aan de landsheerlijke controle onttrok.³ Opvallend is dat de Antwerpse teksten naast de *tips* en *tricks* van besturen, ook nauwkeurig aangeven waarin het eigentijdse bestuur te kort schoot. Deze kritische houding valt op aangezien de werken niet achter gesloten deuren bleven, maar volop circuleerden in de toenmalige samenleving. ‘Hoe moest men een stad of landschap regeren?’⁴

Sinds de negentiende eeuw staat het complexe laatmiddeleeuwse politiek denken centraal in het historisch onderzoek.⁵ Inzicht in de politieke ideeën is immers noodzakelijk wanneer we de loop en de transformaties van de geschiedenis willen verklaren. Zo schrijft de invloedrijke Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984) in de Italiaanse krant *Corriere della sera*: ‘Ideeën hebben de wereld niet in hun macht. Maar het is net omdat de wereld ideeën heeft (en ze continu produceert) dat zij niet op passieve wijze bestuurd wordt door haar leiders of door hen die haar, eens en voor altijd, willen aanleren wat zij moet denken [...]’⁶

1 Ik dank Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant, de Stichting Zuidelijk Historisch Contact en de redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* voor hun rake opmerkingen en het honoreren van mijn masterproef met de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis. Ook veel dank aan mijn promotor Jelle Haemers voor zijn hulp tijdens de totstandkoming van mijn scriptie en deze tekst.

2 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel*, ed. De Vries, 135, r 1-6: ‘Heer zijn is geen spel; want aan hem hoort het, meer dan iemand anders, toe om voortdurend in zorgen en in pijn te zijn, [over] hoe zij het land mogen regeren volgens het belang van het volk en de eer van God [...]’.

3 Bierschwale en Van Leeuwen, *Wie man eine Stadt regieren soll*.

4 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 13301*, ed. De Vries, 132.

5 Von Gierke, *Das Deutsche Genossenschaftsrecht*.

6 Geciteerd in: Afsay en Anderson, *Foucault and the Iranian revolution*, 3: ‘Ideas do not rule the world. But it is because the world has ideas (and because it constantly produces them) that it is not passively ruled by those who are its leaders or those who would like to teach it, once and for all, what it must think [...]’.

In haar baanbrekend artikel uit 1982 argumenteert Susan Reynolds dat historici de politieke geschiedenis van middeleeuwse steden nooit volledig kunnen begrijpen zonder hun denken in rekenschap te nemen. Ze roept mediëvisten dan ook op om de ideeën die circuleerden in stedelijke gemeenschappen nader te bestuderen.⁷ Verscheidene vorsers beantwoorden haar oproep. In hun analyses hadden zij aanvankelijk vooral oog voor de ideeën van de Noord-Italiaanse stedelijke elites. Andere sociale lagen en geografische streken bleven hierdoor onderbelicht. George Holmes beweerde zelfs dat Florence de enige stad was waar er zoiets als stedelijk politiek denken bestond.⁸

De late twintigste eeuw en het begin van het nieuwe millennium brachten verandering. Door uiteenlopende bronnen, zoals regelgevingen, charters, administratieve aktes en verzoekschriften, te analyseren ontcrachtten verscheidene vorsers Holmes' stelling.⁹ Hierbij hadden ze niet alleen aandacht voor de ideeën van de sociale elites, ook de denkbeelden van de 'gewone' en politiek uitgesloten bevolking kregen geleidelijk aan een plaats in het wetenschappelijk onderzoek.¹⁰ Een uitbreiding van het geografische kader toonde aan dat steden buiten Noord-Italië ook uitgesproken politieke ideeën ontwikkelden; bijvoorbeeld in het Heilig Roomse Rijk, het Franse koninkrijk en die andere sterk geürbaniseerde regio van West-Europa, de Lage Landen.¹¹ Binnen deze laatste casus ging veel aandacht naar het gedachtegoed van de steden van het graafschap Vlaanderen.¹² Het stedelijk politiek denken van het naburige hertogdom Brabant bleef tot vandaag echter onderbelicht.

Nochtans was Brabant in de late middeleeuwen een machtige landsheerlijkheid in het midden van West-Europa.¹³ Het hertogdom was bovendien de geboorteplaats van het invloedrijke Antwerpse tekstcorpus, dat getuigt van een ontwikkelde stedelijke cultuur en complexe politieke denkbeelden. In de afgelopen veertig jaar bestudeerden verschillende onderzoekers deze teksten. Filologen en historici produceerden niet alleen een resem uitstekende taalkundige en literaire analyses, ze peilden ook al naar het gedachtegoed van de werken. Tot een consensus kwamen ze echter niet. Daarvoor hielden ze zich te veel bezig met (vaak eindeloze) discussies zoals die over het auteurschap. Verder beperkten ze hun onderzoek tot de analyse van één of hooguit twee Antwerpse teksten. Doordat ze de historiografische en de meer didactisch-moraliserende werken van elkaar scheidden, bleef de nodige ideologische vergelijking tussen de stedelijke teksten uit.¹⁴ De master- (1976) en doctoraatscriptie (1989) van Jan Van Gerven vormen een uitzondering op de regel.¹⁵ Doordat Van Gerven zich soms liet meeslepen door het discours van de werken, werden zijn onderzoeksresultaten de jongste jaren echter meermaals betwist. Hans Vandecandelare stelt bijvoorbeeld dat Van Gervens interpretatie als zou de auteur van de *Brabantse Yeesten* geen enkel moment sympathie tonen voor de opstanden, veel te eenzijdig en zelfs foutief is.¹⁶ Nog steeds zoeken we vergeefs naar antwoorden op de vragen welke denkbeelden er circuleerden in de Brabantse steden, waarom de Antwerpse werken bepaalde politieke principes formuleerden en welke rol deze speelden buiten de literaire wereld.

Om een scherper, vollediger en dynamischer beeld van het politiek denken van de Brabantse steden te verkrijgen, neemt dit artikel zowel de moraliserende als historiografische Antwerpse teksten opnieuw onder de loep. Door hun eenzijdig corpus isoleerden eerdere studies immers niet alleen hun resultaten, ze reduceerden de literair voorgeschreven politieke ideeën ook tot vage intellectuele noties. Zoals Christopher Fletcher aantoonde, verbannen onderzoekers literatuur te vaak uit de sociale wereld: 'Zoals een museumstuk, is het iets dat [volgens vorsers] moet begrepen worden met een referentie naar zijn historische context en literaire voorgangers, voorzichtig beschreven op een plakkaat bij een glazen kast (...).'¹⁷ Eerder onderzoek heeft echter aangetoond dat politieke denkbeelden de

eigen tijd sterk beïnvloeden. John Watts argumenteerde zelfs dat ideeën ‘the basic currencies’ waren waarmee het laatmiddeleeuws politiek spel werd gevoerd.¹⁸ Binnen een specifieke tijdscontext en samenleving bepalen ideeën de reikwijdte van mogelijke politieke acties en veranderingen. Politieke spelers kunnen altijd om verantwoording van hun daden gevraagd worden, en de enige manier waarop ze hun acties kunnen legitimeren, is door gebruik te maken van de ideeën die circuleren in hun samenleving.¹⁹ De studie van laatmiddeleeuwse ideeën behoort evenzeer toe aan het veld van de sociale geschiedenis als aan het domein van de intellectuele geschiedkunde.²⁰ Een nieuwe studie dringt zich daarom op die de ideeën van de veertiende-eeuwse stedelijke literaire werken in hun sociaal-politieke context plaatst.

Dit artikel toont aan dat de literair geformuleerde politieke ideeën een product van de tijdsomstandigheden waren, eerder dan het gevolg van het intellect van enkele auteurs. Gelijkaardige denkbeelden vinden we terug in andere laatmiddeleeuwse bronnen uit verschillende sociale milieus. Als politieke gebruiksvoorwerpen werden ideeën ingezet om concrete doelen te bereiken. In het licht van de veelbewogen en complexe politiek van het hertogdom Brabant trachten de stedelijke literaire werken bestuurders tot concrete beleidsveranderingen aan te sporen. Hierbij streven de teksten geenszins een democratisering na. Integendeel, ze willen terug naar een sociale balans die vooral de toenmalige elites in de kaart speelde.

Bronnen en methode

Concreet analyseert deze studie *Der Leken Spieghel*, het *Boec vander Wrake Gods, Melibeus, Jans Teesteye* en het vijfde boek van de *Brabantse Yeesten*. Deze werken ontstonden tijdens de eerste helft van de veertiende-eeuw in Antwerpen, tot 1356 een onderdeel van het hertogdom Brabant. In de vrede van Ath (13 april 1356), die een einde maakte aan de Brabantse successieoorlog, werd namelijk bepaald dat Antwerpen vanaf dan behoorde tot het Graafschap van Vlaanderen.²¹ Een gezamenlijke analyse van de historiografische *Yeesten* en de meer didactisch-moraliserende Antwerpse teksten is doenbaar, aangezien de grenzen tussen genres in de late middeleeuwen veel opener waren dan historici vaak denken.

7 Reynolds, ‘Medieval urban history’, 14-23.

8 Holmes, ‘The emergence of an urban ideology’, 111.

9 Dumolyn en Haemers, “‘Let each man’”, 169-189; Vrancken, *De Blijde Inkomsten*; Liddy, *Contesting the City*.

10 Haemers en Liddy, ‘Popular politics’, 771-805; Dumolyn, ‘Het corporatieve element’, 123-154; Farr, *Hands of honor*.

11 Isenmann, ‘Ratsliteratur und städtische Ratsordnungen’, 215-497; Gaudreault, *Pouvoir, mémoire et identité*; Boone, ‘Flemish and Brabantine identity’, 178-186.

12 Dumolyn, ‘Privileges and novelties’, 5-23; Dumolyn en Haemers, “‘A bad chicken was brooding’”, 45-86; Prevenier, ‘Conscience et perception de la condition sociale’, 175-188.

13 Voor meer informatie over de geschiedenis van het Brabantse hertogdom zie: Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*.

14 Kinable, ‘Boendales Jans Teesteye’, 323-345; Van Driel, *Meesters van het woord*; Mak, *Boendale en de legenda aurea*; Van Oostrom, *Wereld in Woorden*, 142-175; Avonds, *Ideologie en politiek*; Stein, ‘Jan Van Boendales Brabantsche Yeesten’, 185-197.

15 Van Gerven, *Literatuur, maatschappij en religie*; Van Gerven, *Jan van Boendale: sociale mentaliteit en politieke ideeën*.

16 Vandecandelare, ‘Een opstand in “zeven aktes”’, 21.

17 Fletcher, ‘Morality and office’, 182.

18 Watts, *The making of politics*, 36.

19 Skinner, ‘Some problems’, 97-118; Pocock, ‘The concept of language’, 19-38.

20 Dumolyn, ‘Urban ideologies’, 69-96; Dumolyn en Haemers, “‘A bad chicken was brooding’”, 45-86; Vrancken, ‘United in revolt and discourse’, 579-599; Hawes, ‘The urban community’, 365-380.

21 Voor meer informatie over dit verdrag en Antwerpen als Vlaamse stad zie: Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 11-36. Voor de exacte datering van de Antwerpse werken zie: Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 143. In het vervolg maak ik gebruik van de uitgaves: Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmkroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. Willems en Bormans; Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330*, ed. De Vries; Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert; Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert; Jan Van Boendale, *Melibeus*, ed. Snellaert.

Didactisch-moraliserende literatuur bevat bijvoorbeeld vaak historische passages, terwijl kronieken de lezer regelmatig zedenlessen meegeven. Beide genres hebben overigens een soortgelijke ontstaanscontext: ze zijn niet alleen vaak door dezelfde auteurs geschreven, maar richten zich ook op een gelijkaardig publiek.²²

Onderzoekers brengen de Antwerpse teksten vaak in verband met Jan Van Boendale (ca. 1280/1290-1350/1351/1365). Van Boendale werd geboren in de streek rond Tervuren en was het grootste deel van zijn leven stadsklerk te Antwerpen.²³ Zijn auteurschap voor het volledige Antwerpse tekstcorpus is echter verre van zeker, omdat Van Boendale zich alleen in *Jans Teesteye* kenbaar maakt als schrijver.²⁴ Het debat dat volgde, valt grofweg uiteen in twee kampen: de minimalisten versus de maximalisten.²⁵ De minimalisten zien Van Boendales auteurschap louter als een aanlokkelijke mogelijkheid. In plaats van alle werken toe te schrijven aan de stadsklerk gaan zij uit van het bestaan van een veertiende-eeuwse Antwerpse dichtschool. Volgens maximalisten zijn de werken daarentegen het resultaat van Van Boendales individuele arbeid.²⁶ Aangezien deze studie stedelijk politiek denken onderzoekt, laat dit artikel de discussie over Van Boendales auteurschap graag over aan letterkundigen. Auteurschap is in dit onderzoek niet onbelangrijk, maar een studie van de historische context waarin de werken tot stand kwamen, is evenzeer nodig om hun doel en nut te begrijpen. Deze bijdrage vertrekt vanuit datgene wat geweten is over de sociale positie van de auteur(s) en/of hun opdrachtgevers. Zij waren vermoedelijk ofwel zelf lid van de bovenste sociale laag of de middengroepen van de stedelijke bevolking of stonden er alleszins erg nauw mee in contact. Enkel iemand uit deze bevolkingslagen beschikte in de late middeleeuwen over voldoende kennis, economische middelen en tijd om zulke omvangrijke teksten van hoge kwaliteit te schrijven.²⁷

Het doelpubliek van de Antwerpse teksten bestond in de eerste plaats uit de bestuurlijke elites. Onderzoekers twisten over de vraag of het hier ging over stedelijke of aristocratische elites. Door de aristocratische of hertogelijke toedracht van het grootste deel van de literaire werken gaat Ursula Peters ervan uit dat de werken voornamelijk gericht waren op een adellijk doelpubliek. Herman Pleij stelt echter dat de werken door hun ontstaanscontext en inhoud vooral bedoeld waren voor een stedelijk publiek.²⁸ Dit artikel gaat ervan uit dat de werken zich richten tot zowel de adel als de bovenste sociale lagen van de stedelijke bevolking. Eerder onderzoek bewees dat er verschillende raakvlakken bestaan tussen het politiek discours van de adellijke en stedelijke elites.²⁹ In de laatmiddeleeuwse samenleving was het onderscheid tussen deze twee groepen niet waterdicht. Integendeel, ze waren onlosmakelijk met elkaar verbonden door eenzelfde levenswijze, onderlinge huwelijken en financiële transacties.³⁰ Naast de sociale elites richtten de werken zich in beperkte mate ook op een ruimer doelpubliek. De teksten zijn niet alleen in de volkstaal geschreven, ze waren ook bedoeld om voorgelezen te worden. Zo zijn ze niet alleen in rijm opgesteld, wat het makkelijker maakt om van buiten te leren en op te dragen, maar bevatten de werken ook zinnen die de lezer/toehoorder rechtsreeks aanspreken zoals 'Ghi hoort mi zegghen hier voren.'³¹ Door de hoge kostprijs van de werken kunnen we er toch van uitgaan dat alleen de stedelijke middengroepen, bestaande uit rijke burgers en welvarende koop- en ambachtslieden, ook tot het publiek van deze teksten kon behoren. Loonwerkers en gewone ambachtslieden hebben de teksten waarschijnlijk niet gelezen, al konden ze wel delen ervan hebben horen voordragen.

Daar de discoursanalyse onderzoekt hoe opvattingen discursief of taalkundig gecreëerd worden, is het de meest geschikte methode om de politieke ideeën van de stedelijke werken te achterhalen. Specifiek gaat deze studie na welke politieke principes de Antwerpse teksten formuleren en hoe ze eigentijdse bestuurders en politieke gebeurtenissen beschrij-

ven.³² In tegenstelling tot eerder onderzoek confronteert dit artikel het discours van de werken ook met getuigenissen uit andere bronnen en de historiografie over het veertiende-eeuwse hertogdom Brabant. Na een kort historisch overzicht van de Brabantse politiek staat het discours van de teksten centraal. Welk soort bestuur stellen de werken voorop? En hoe passen de ideeën die dit tekstcorpus uitdraagt binnen de toenmalige samenleving?

Balancerende machten: politiek in het veertiende-eeuwse Brabant

Brabant was tijdens de late middeleeuwen een invloedrijke en welvarende landsheerlijkheid in het midden van West-Europa. Karakteristiek voor de politieke geschiedenis van het hertogdom is zijn dynamische machtsbalans. Aan het hoofd stonden de door erfopvolging bepaalde hertogen, wier positie als landsheer door niemand werd betwist. Desondanks waren zij allesbehalve almachtige figuren.³³ De hertogen waren verwickeld in een voortdurende machtsstrijd met de edellieden en steden binnen hun grondgebied. De machtigste Brabantse steden waren de zeven 'vrije' of 'goede' steden: Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Tienen, Zoutleeuw en Nijvel, die vanaf 1284 als groep naar voren traden.³⁴ Doorheen de late middeleeuwen slaagden zij erin om de hertogelijke macht in toenemende mate aan banden te leggen.³⁵ Niet alleen op het 'nationale' niveau woedde er een machtsstrijd, ook in de steden kwamen de machtsverhoudingen onder druk te staan. Middeleeuwse steden waren hiërarchische gemeenschappen, waarin diverse sociale groepen met vaak erg uiteenlopende belangen samenleefden. Het politiek beleid was er in handen van enkele elitaire families ('geslechten' of 'goede lieden' in het Middelnederlands). Hun machtsmonopolie werd tijdens de dertiende en veertiende eeuw steeds vaker ter discussie gesteld door politiek uitgesloten groepen, zoals de ambachten, wat resulteerde in een hele resem stedelijke opstanden. Ondanks deze politieke onrusten slaagden de stedelijke elites erin om hun machtsmonopolie, tot het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw, grotendeels te behouden.³⁶

Tijdens de veertiende eeuw werd Brabant bestuurd door hertog Jan II (ca. 1275-1312), Jan III (ca. 1295-1355), zijn dochter Johanna van Brabant (ca. 1322-1406) en haar echtgenoot Wenceslaus I van Luxemburg (ca. 1337-1383). Hun regeerperiodes werden gekenmerkt door verschillende buitenlandse conflicten, zoals de grote coalitie tegen Brabant. Gedurende twee jaar (1332-1334) vormden alle omliggende vorstendommen toen samen met de Franse koning Filips VI (ca. 1293-1350) een blok tegen Brabant.³⁷ Verder geraakte Brabant ook

22 Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 39.

23 Voor biografische informatie over Jan Van Boendale zie: Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 144-146.

24 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 137, r 3-8.

25 Kestemont, 'Een stylometrisch onderzoek', 1019-1049.

26 Voor meer informatie over dit debat zie: Van Anrooij, 'Literatuur in Antwerpen', 9-17; Van Anrooij, 'Jan van Boendale en de Antwerpse school', 86-99.

27 Monnet, 'Bien Commun et bon gouvernement', 101-102.

28 Voor meer informatie over dit debat zie: Kinable, 'Geïntendeerde publieksgroepen', 69-100.

29 Vrancken, 'United in revolt and discourse', 579-599.

30 Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 93-122.

31 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 I*, ed. De Vries, 28, r 71: 'Jij hoorde mij hiervoor zeggen.'

32 Voor een algemene introductie zie: Van den Berg, 'Discoursanalyse', 29-39; Van Dijk, 'Critical discourse analysis', 352-71.

33 Boffa, *Warfare in Medieval Brabant*, 80-86.

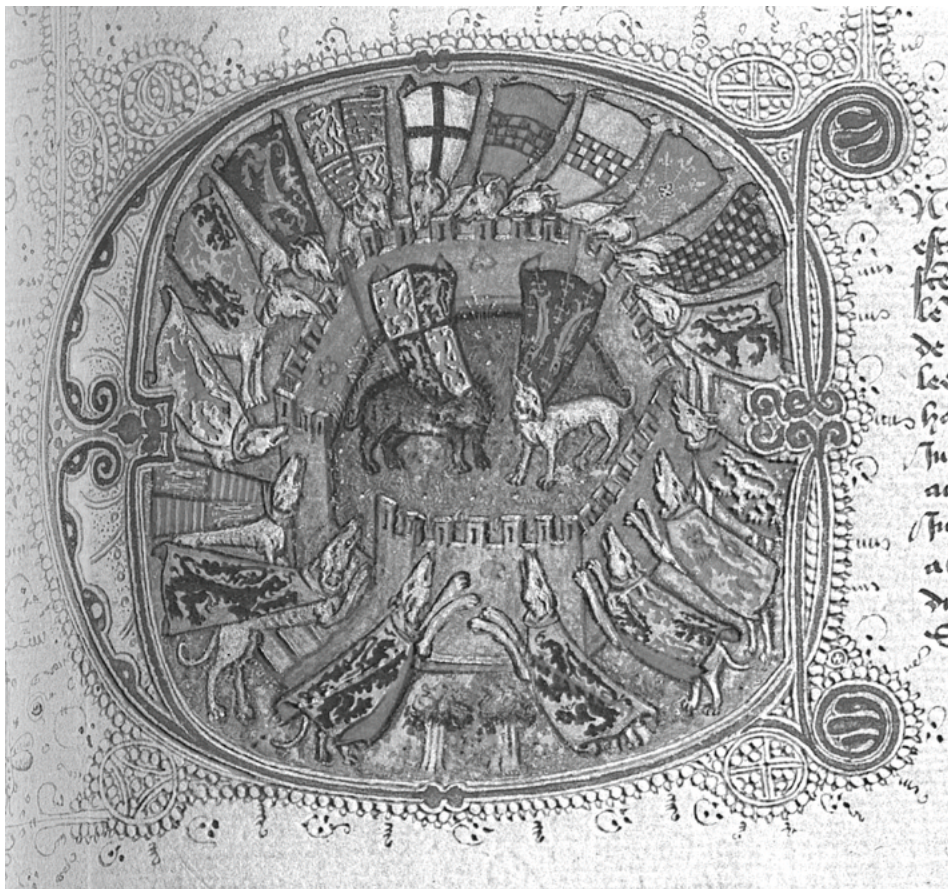
34 Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 119.

35 Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 93-122.

36 Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 118-125.

37 Avonds, *Ideologie en politiek*, 356.

betrokken bij de Honderdjarige Oorlog tussen de Franse en Engelse koningen. Na lang een tussenpositie te hebben ingenomen, koos hertog Jan III in juli 1337 voor het kamp van de Engelse koning Edward III (ca. 1312-1377), die zijn eerste grote veroveringscampagne tegen Frankrijk (1338-1339) vanuit Antwerpen voerde.³⁸

Op deze miniatuur zien we de strijd van hertog Jan III, gesymboliseerd door een everzwijn, tegen de zeventien landsheren van de grote coalitie tegen Brabant die hem als jachthonden proberen te verschalken. Enkel de graaf van Bar, de jachthond naast hem, steunt Jan III in zijn strijd. Adriaan vander Ee, *Inventaris van de Charters van Brabant*, ca. 1438. Algemeen Rijksarchief, Manuscripts divers 983, f. 496r, Brussel.

Om deze militaire conflicten te financieren waren de hertogen grotendeels afhankelijk van de steden. Gedurende de dertiende en veertiende eeuw kampte het hertogdom met een chronisch geldtekort en een gigantische schuldenberg.³⁹ Wilde de hertog oorlog voeren of andere beleidszaken betalen, dan moest hij hiervoor eerst geld vragen aan de steden, die in ruil hiervoor steeds om privileges vroegen. Door hun uiteenlopende privileges ontwikkelden de Brabantse steden zich tot machtige politieke spelers, die hun bestuur grotendeels onafhankelijk organiseerden. In de loop van de veertiende eeuw zetten de Brabantse steden regelmatig het hertogelijke beleid naar hun hand.⁴⁰ Zo vaardigde Jan II na een gezamenlijk optreden van de steden in 1312 het Charter van Kortenberg uit. In deze hertogelijke

ordonnantie werden niet alleen eerder verkregen rechten bevestigd en uitgebreid tot het hele hertogdom, ook werd de zogenaamde 'Raad van Kortenberg' opgericht. Die diende de Brabantse onderdanen in staat te stellen om hun privileges te beschermen en op te treden tegen wantoestanden bij het landsbestuur.⁴¹ In 1314 voegde de minderjarige Jan III hier het Vlaamse en Waalse Charter aan toe als reactie op de stedelijke onvrede over het beleid van zijn adellijke regenten. Deze charters gaven de steden niet alleen verregaande privileges, maar ook een grote controle op de hertogelijke schatkist en politiek. De hertogen sloegen terug. Tussen 1340 en 1350 wist hertog Jan III bijvoorbeeld zijn macht opnieuw te vergroten. Ondanks zijn succes bleek het politiek en sociaaleconomisch gewicht van de Brabantse steden te groot om hun macht definitief te kunnen breken. De conflicten die het gevolg waren van de hertogelijke soevereiniteitspolitiek werden dan ook vaak in het voordeel van de steden beslecht.⁴²

Tot het einde van de veertiende eeuw werden de Brabantse steden bestuurd door gevestigde families. Naast deze bestuurlijke elite kunnen we, met risico op oversimplificatie, nog twee andere stedelijke groepen onderscheiden, de middengroepen en de laagste sociale lagen bestaande uit loonwerkers en ongeschoolde arbeiders.⁴³ De middelste groepen van de stedelijke populatie werden voornamelijk vertegenwoordigd door de ambachten. Dit waren beroepsverenigingen van stedelingen, zoals de wevers, de schippers, de bakkers, de visverkopers en de kleermakers.⁴⁴ De (langeafstands-)handel van de producten die de ambachten produceerden, was in handen van verenigingen van kooplieden of gildes. Ten gevolge van hun uiteenlopende inkomstenbronnen en diverse economische en politieke voorrechten waren de ambachten en de stedelijke elite duidelijk onderscheidbare sociale groepen. Terwijl de ambachten hun brood wonnen door hun handarbeid, kwam de welvaart van de stedelijke elite vooral uit de lange-afstandshandel en grootgrondbezit. Deze sociale scheiding was echter niet volledig. Beide groepen stonden voortdurend met elkaar in contact. Bovendien ontwikkelden de ambachten zich doorheen de late middeleeuwen tot machtsbastions, die erin slaagden om de stedelijke politiek te beïnvloeden, bijvoorbeeld door het indienen van rekwesten en het sluiten van afwisselende coalities met de stedelijke elite en de hertog. Rekwesten of verzoekschriften waren in de late middeleeuwen het meest gebruikte rechtsmiddel om eisen aan machthebbers over te maken. Als politieke pamfletten vormden ze een centraal onderdeel in de onderhandelingen tussen bestuurders en bestuurd. Als dusdanig bevatten ze de concrete punten die bestuurders volgens hun onderdanen dienden te veranderen.⁴⁵ Afgezien van hun politieke invloed en sociaal gewicht werden de ambachten pas na vele conflictueuze jaren toegelaten tot de schepenbank. De sociale en politieke spanningen, die het gevolg waren van deze ongelijke machtsbalans, bereikten een kookpunt in een reeks van stedelijke opstanden over het hele continent. Naast een transparant beleid eisten laatmiddeleeuwse rebellen vooral bestuurders die verantwoordelijk aflegden voor hun beleid, gezonde financiën en het behoud van stedelijke privileges.⁴⁶

38 Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*, 103-153; Eersels, 'Met consente van elker stede', 95-119.

39 Haemers en Vannieuwenhuize, 'Het Charter van Kortenberg', 1-22.

40 Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 99.

41 Haemers en Vannieuwenhuize, 'Het Charter van Kortenberg', 1-22.

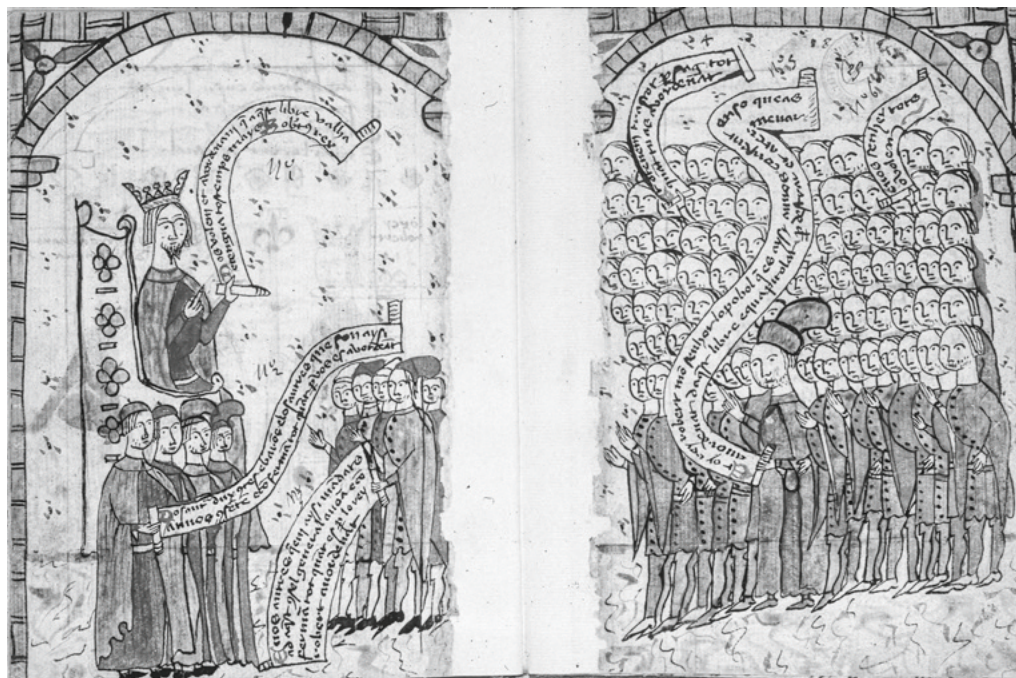
42 Vrancken, *De Blijde Inkomsten*, 52-56.

43 Dumolyn, 'Urban ideologies', 78-79.

44 De Munck en Haemers, 'Het politiek zelfbewustzijn', 23-49.

45 Zie onder andere: Ormrod e.a., red., *Medieval Petitions*.

46 Haemers en Liddy, 'Popular politics', 771-805.

Deze allegorische miniatuur beeldt de politieke praktijk van het overhandigen van petitie af. Links reageert de Franse koning Robert van Anjou, zetelend op zijn troon, op een verzoekschrift dat hem overhandigd is door de vertegenwoordigers van de tweede en derde stand. Rechts richt de volledige bevolking, niet langer alleen hun vertegenwoordigers, zich tot de koning. *Traité d'arpentage*, ca. 1405. Bibliothèque-musée Inguimbertaine, ms. 327, f. 23v-24r, Carpentras.

In de eerste helft van de veertiende eeuw rebelleerden in Brabant onder andere de inwoners van Mechelen, Antwerpen, Brussel, Tienen en Leuven.⁴⁷ In deze laatste stad greep een coalitie van ambachtslieden en ontevreden leden van de elite in 1360 de macht. Hun charismatische leider was Pieter Coutereel (ca. 1320-1373), de meier van Leuven of de lokale vertegenwoordiger van de hertog. Samen jaagde de Leuvense coalitie de elitaire bestuurders de stad uit en palmde ze de schepenzetels in. Op 22 juli verscheurde Coutereel publiekelijk een charter uit 1306 dat een eerdere machtsgreep van de ambachten ongedaan had gemaakt door de alleenheerschappij van de Leuvense families te bevestigen. In 1361 kwam het tot een vergelijk. Voortaan zouden de Leuvense families en de ambachten de macht delen en elk de helft van de schepenzetels invullen. Ook in andere Brabantse steden drongen de ambachten geleidelijk aan door tot het stadsbestuur, bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch waar ze reeds in 1336 politieke vertegenwoordiging verkregen.⁴⁸ In Leuven was het politieke evenwicht slechts van korte duur. Met de steun van de hertog slaagden de geslachten erin om Coutereel te verbannen en de ambachten opnieuw van de politieke macht te verdrijven. De gemoederen in Leuven zouden nog lang gespannen blijven en regelmatig tot uitbarsting komen. Zoals in 1378 toen de ambachten het stadhuis bestormden en zestien schepenen uit het raam gooiden. Uiteindelijk duurde het tot 1383 vooraleer de Leuvense ambachten op permanente wijze politieke vertegenwoordiging verkregen.⁴⁹ Het is in deze complexe en veranderlijke politieke situatie dat de auteurs van de veertiende-eeuwse stedelijke literaire werken aan het schrijven sloegen.

‘Die ene stat willen regeren, selen dese poente hanteren’⁵⁰

‘[...] Wouter, sijt seker des, danxstelijcste dinc dat enech es [...], dat dunct mi scependom wesen [...].’⁵¹ In dit citaat maakt de auteur van *Jans Teesteye* duidelijk dat een stad besturen erg moeilijk en zelfs angstaanjagend is. Elke dag zetten stedelijke bestuurders hun christelijke ziel op het spel. Niet alleen riskeren ze het eeuwige en helse vuur, als de handelende actoren in de stedelijke werken hadden hun daden ook zware gevolgen. Zo benadrukt het *Boec vander Wrake Gods* door een exemplarisch verhaal over de Romeinen dat een stad of land waar mededogen is vervangen door gierigheid, trouw door overspel, betrouwbare mensen door achterdochtige smekers en nederigheid door een overvloedige levensstijl, zeker ten onder zal gaan.⁵² Indien stadsbestuurders beter beseffen welke verantwoordelijkheden ze allemaal dragen, zouden ze volgens deze auteur elke nacht met angst gaan slapen.⁵³ Om stedelijke bestuurders te helpen bij het uitoefenen van hun zware taak, schrijven de Antwerpse teksten verschillende bestuurlijke richtlijnen voor. Dat deze niet vrijblijvend zijn, blijkt uit het gebruik van gebiedende zinsconstructies en dreigementen zoals in *Der Leken Spieghel*: ‘[...] ende wie dit [...] brekene [...], die en zouden, vrooch noch spade, ghenaken der stat rade; want hi mochte om sine bate raden, dat alder stat zoude scaden.’⁵⁴

De taken en richtlijnen voor het stedelijk bestuur die de Antwerpse werken voorschrijven, kunnen samengevat worden in zeven centrale punten. De werken gaan ervan uit dat de stedelijke bestuurselites (1) de vrijheid en de privileges van de stad moeten beschermen en dat het hun taak is om (2) het financiële bestuur van de stad in goede banen te leiden. Verder was het hun verantwoordelijkheid om (3) de stad te beschermen en hun burenen te vriend te houden. Ook was het hun taak om (4) trouw te zijn aan de landsheer. (5) Stadsbestuurders mochten niemand tot een hoge positie verheffen, tenzij die daar de capaciteiten voor had. (6) Iemand ertoe verplichten een ambt uit te voeren dat hij niet wilde doen, was niet toegestaan. Tot slot was het voor het stadsbestuur (7) verboden om het schepenenamt te kopen. Om in staat te zijn al deze verantwoordelijkheden uit te voeren, moesten stadsbestuurders allereerst beantwoorden aan het profiel van de ideale bestuurder. Dit hield in dat ze niet alleen rechtvaardig, wijs en standvastig waren, maar ook gierigheid en luiheid te allen tijde vermeden.

Wanneer eigentijdse bestuurders deze richtlijnen ter harte namen, zouden steden eensgezindheid kennen en was het beleid er in lijn met het algemeen belang. In de sterk gelaagde en sociaal diverse stedelijke samenleving liepen de spanningen vaak hoog op. Zo bestonden er eindeloze bevoegdheidsgeschillen tussen de ambachten onderling, twistten politiek uitgesloten groepen met bestuurders en lagen de elitaire families onderling voortdurend in de clinch.⁵⁵ Eenheid maakte daarom niet alleen deel uit van het christelijk discours, maar was ook een centraal onderdeel van de stedelijke moraal.⁵⁶ Het algemeen

47 Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*.

48 De Munck en Haemers, ‘Het politiek zelfbewustzijn’, 23-49.

49 Haemers, ‘Bloed en inkt’, 145-150; Haemers, ‘Een rebelse stad aan de Dijle’, 1-21; Vander Linden, *Histoire de la constitution*; Cuvelier, *Les institutions de la ville de Louvain*; Eersels, *The craft guilds are the city*, 120-124.

50 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 III*, ed. De Vries, 142, r 1-2: ‘Diegene die een stad willen regeren, zullen deze regels hanteren.’

51 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 174, r 1104-1107: ‘[...] Wouter, wees zeker dat, het engste ding dat er bestaat, dat is volgens mij schepen zijn [...]’.

52 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 425-427, r 644-699.

53 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 325, r 1116-1123.

54 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 I*, ed. De Vries, 136, r 91-96: ‘[...] en wie dit [...] breekt [...], die zou vroeg noch laat tot de stad raad worden toegelaten, want hij zou voor zijn eigen belang, de gehele stad schaden.’

55 Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 9-12 en 48-51; Braekevelt e.a., ‘Factiestrijd in Laatmiddeleeuws Vlaanderen’, 209-225.

56 Black, *Guilds and Civil Society*, 70; Dumolyn en Haemers, ‘“A bad chicken was brooding”’, 72.

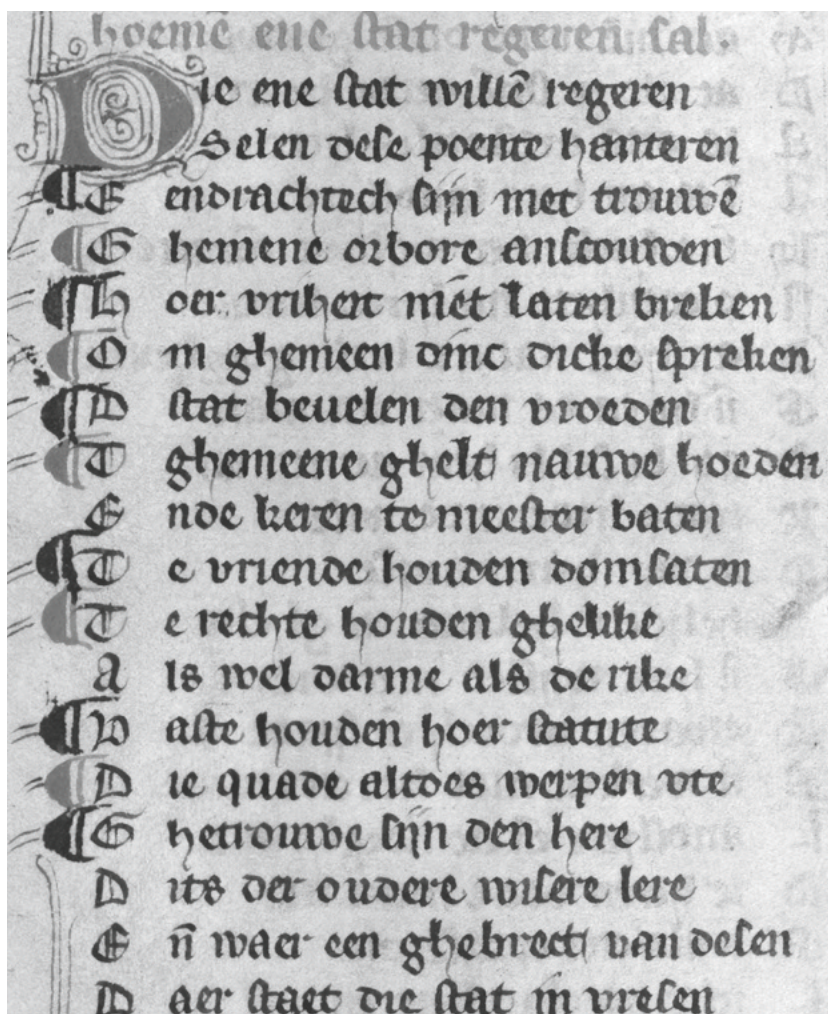
belang of *ghemene orbare* was het meest voorkomende concept in het politiek denken van de late middeleeuwen. Bestuurders waren verantwoording verschuldigd aan hun onderdanen, en hun beleid moest dan ook de volledige gemeenschap ten goede komen. Het concept van het algemeen belang was vaag genoeg om in uiteenlopende situaties door verschillende instanties te worden gebruikt. Een politiek of betekenisloos cliché was de term echter allerm minst; binnen een specifieke gebruikscontext kreeg het *ghemene orbare* immers wel degelijk een concrete betekenis. Zowel bestuurlijke elites als politiek uitgesloten groepen gebruikten het algemeen belang als een argument om hun daden te legitimeren. Wie kan er nu tegen iets zijn, dat de meerderheid van de bevolking ten goede komt?⁵⁷

Met hun richtlijnen raken de Antwerpse werken aan de kernelementen van het laatmiddeleeuws stedelijk politiek denken. De voorgeschreven bestuurlijke principes circuleerden niet alleen in Brabantse steden, maar maakten ook deel uit van de politieke denkbeelden van Vlaamse, Franse, Engelse, Italiaanse en Duitse stedelingen.⁵⁸ Ondanks hun internationaal en alomtegenwoordig karakter, reageerden de richtlijnen toch op hun eigen tijd. In het vervolg licht dit artikel de bestuurlijke richtlijnen van het Antwerpse corpus verder toe, en toont het aan hoe deze voorschriften passen binnen het politieke spel van het veertiende-eeuwse hertogdom van Brabant.

Een reactie op de eigen tijd: richtlijnen voor het stedelijk bestuur

'Die ene stat willen regeren selen [...] vaste houden hoer statute [...].'⁵⁹ Als eerste richtlijn geven de Antwerpse werken aan bestuurders mee dat zij de privileges, statuten en vrijheden van hun stad moeten beschermen. Deze documenten bepalen niet alleen de verhouding tussen de landsheer en de steden, maar leggen ook de voorrechten van verschillende sociale groepen vast. Privileges vormen zo een centraal onderdeel van de identiteit van Brabantse stedelingen. Elke nieuwe hertog moest aan het begin van zijn termijn beloven om de statuten en vrijheden van zijn land hoog te houden. Dit deden ze in hun inauguratie-eed die ze publiekelijk aflegden tijdens hun traditionele rondtocht langs de belangrijkste steden van het Brabantse grondgebied.⁶⁰ Met hun richtlijn erkennen de Antwerpse werken het grote belang van privileges en reageren ze op concrete politieke gebeurtenissen. Tijdens de veertiende eeuw kwamen overtredingen tegen de stedelijke privileges immers regelmatig voor. In Leuven bijvoorbeeld liet de stadselite toe dat hertog Wenceslaus de stedelijke vrijheden inperkte in ruil voor de herinstallatie van hun alleenheerschappij.⁶¹ Verder verdween tussen 1343 en 1350, vermoedelijk door toedoen van hertog Jan III en in tegenspraak met het Charter van Kortenberg, elk spoor van de werking van de Raad van Kortenberg.⁶²

In het politieke gedicht *Hoemen ene stat regeren sal* krijgen stadsbestuurders te horen dat ze hun burens te vriend moeten houden en trouw moeten zijn aan de landsheer.⁶³ Dit invloedrijke gedicht werd achteraf toegevoegd aan het handschrift van *Der Leken Spieghel* dat vandaag bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel.⁶⁴ Het voorschrift dat de onderdanigheid van de steden ten opzichte van de landsheer bevestigt, is uniek in het Antwerpse tekstcorpus. De feodale belofte van trouw kwam wel vaker voor in de ambtseden die schepenen net zoals de landsheer aan het begin van hun termijn openbaar moesten afleggen.⁶⁵ *Hoemen ene stat regeren sal* dateert tussen 1330 en 1350. Als het gedicht reeds voor 1330 zou zijn geschreven, was het vermoedelijk al toegevoegd aan de eerste versie van

Jan de Clerc; Jan de Klerk; Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel*, ca. 1350. Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 15658, f. 122r, Brussel.

Der Leken Spieghel. Na 1350 kan het gedicht niet meer geschreven zijn, aangezien het Brusselse manuscript rond deze periode werd opgesteld. Daarom heeft het voorschrift vermoedelijk te maken met de vele conflicten die er tussen 1330 en 1350 bestonden tussen hertog Jan III en de steden. Zoals in 1349 toen verschillende Leuvense lakenkooplieden

- 57 Lecuppre-Desjardin en Van Bruaene, red., *De Bono Communi*; Prevenier, 'Utilitas communis in the Low Countries', 216.
- 58 Boone en Haemers, 'Bien commun', 124-164; Rotz, "'Social struggles' or the price of power?", 64-95; Whittle en Rigby, 'England: popular politics', 65-86; Beck, 'Common good and private justice', 88-106; Najemy, *A History of Florence*.
- 59 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330* III, ed. De Vries, 142, r 1-2 en 13: 'Diegenen die een stad willen regeren, zullen [...] bij hun statuten blijven [...].'
- 60 Smit, *Vorst en onderdaan*, 373-481; Gaudreault, *Pouvoir, mémoire et identité*, 133-164; Wauters, 'Les serments prêtés aux villes principales', 82-98; Stein, 'Introduction', 1-18.
- 61 Haemers, 'Een rebelse stad aan de Dijle', 9-10.
- 62 Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III*, 232-245.
- 63 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330* III, ed. De Vries, 142, r 10 en 15.
- 64 KB Brussel, *Handschriften departement*, nr. 15658.
- 65 Van Leeuwen, 'Schepeneneden in de Lage Landen', 130.

In dit schilderij zien we hoe de Duivel zeven schepenen, die op het punt staan recht te spreken, probeert om te kopen. Detail Jan van Brussel, *Tweevoudige gerechtigheid*, ca. 1475-1476. Gemeente Maastricht, Maastricht.

waren gearresteerd in het Rijnland ten gevolge van de openstaande schulden van de hertog. Wanneer Jan III weigerde zijn schulden af te betalen, zei Leuven haar diensten aan de hertog op.⁶⁶ Door te stellen dat de steden trouw moeten zijn aan de landsheer, wilde het gedicht vermoedelijk een einde maken aan deze conflicten. De auteur lijkt echter geen kant te willen kiezen in de machtsstrijd. *Hoemen ene stat regieren sal* schrijft immers ook voor dat de steden hun statuten moeten vasthouden.⁶⁷ Verder is het voorschrift van trouw nauw verbonden aan de richtlijn die stelt dat de gezagsdragers de vrijheid en macht van de stad moeten beschermen. Gezien de internationale bedreigingen voor het veertiende-eeuwse hertogdom van Brabant, was de inname door vreemde volkeren een reële mogelijkheid. Een reden te meer voor de steden om een einde te maken aan interne twisten, en hun vorst voluit te steunen.⁶⁸

De Antwerpse werken formuleren nog verschillende richtlijnen voor de bedeling van de bestuurlijke en administratieve ambten in de stad. *Jans Teesteye* vermeldt dat het stadsbestuur niemand mag verplichten een ambt uit te oefenen dat hij niet wilt doen, en dat bestuurders hun vrienden niet mogen verheffen tot hoge posities tenzij die over de juiste capaciteiten beschikken.⁶⁹ Deze voorschriften waren vermoedelijk een gevolg van de vriendjespolitiek die er bestond bij de toekenning van bestuursambten in Brabantse steden. Dit probleem deed zich zo regelmatig voor dat de Brusselse schepenen vanaf 1434 moesten zweren dat ze enkel de beste, de rechtvaardigste en de nuttigste lieden zouden aanduiden om de taken in de stad uit te oefenen.⁷⁰

Samen met het *Boec vander Wrake Gods* stelt *Jans Teesteye* verder dat schepenen hun ambt niet mogen kopen. Het *Boec vander Wrake Gods* vertelt het verhaal van een aantal poorters die in ruil voor een afkoopsom het schependom van de landsheer hadden verkregen. Als straf zouden al deze schepenen zo snel sterven dat ze niet eens het sacrament konden ontvangen, en dus voor eeuwig in de hel moeten branden.⁷¹ De auteur van *Jans Teesteye* stelt op zijn beurt dat schepenen die hun ambt kochten, voor de voordelen die deze functie met zich meebracht, zich vooral een ticket naar de hel kochten. Desondanks merkt hij op dat: 'Nochtan vindt men vele ghiere die scependom copen [...].'⁷² Dat het kopen en verkopen van schepenambten effectief een veel voorkomende praktijk was in het veertiende-eeuwse hertogdom van Brabant, blijkt onder meer uit de regelgeving van Wenceslaus en Johanna voor het bestuur van de stad Antwerpen. In 1356 bepaalde dit hertogelijke paar niet alleen dat elk jaar de helft van de schepenbank vervangen moest worden. Ook stelde het zware straffen op het kopen van het schepenambt, een maatregel die enkel nodig was wanneer er ook werkelijk overtredingen voorkwamen.⁷³

In de veertiende eeuw deed het financiële beleid de gemoederen binnen een stad vaak hoog oplopen. De belastingbetalende stadsbevolking zag een gezonde schatkist als een basisprincipe van goed bestuur. Een stad kon, en mocht, niet boven zijn stand leven. In hun ambts-eed beloofden de Brabantse schepenen dan ook om het bezit van de stad goed te beheren.

66 Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III*, 245-249.

67 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330* III, ed. De Vries, 142, r 5 en 13.

68 Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*, 103-155; Avonds, *Ideologie en politiek*, 356.

69 Jan Van Boendale, *Jan Teesteye*, ed. Snellaert, 179, r 1250-1257.

70 Van Leeuwen, 'Schepenen in de Lage Landen', 135-136.

71 Jan Van Boendale, *Het Boec vander wraken*, ed. Snellaert, 325-326, r 1124-1141.

72 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 175, r 1132-1138: 'Nochtans vindt men veel gierige mensen, die het schependom kopen [...].'

73 Van Uytven, 'Het Antwerpen van Jan Van Boendale', 24-26.

Niettemin kwamen corrupte praktijken, zoals schepenen die voor omkoopsommen een rechtvaardig vonnis achterwege lieten, in laatmiddeleeuwse steden regelmatig voor.⁷⁴ Rond 1300 was het een algemeen patroon dat voor een groot deel van de Europese stadsbevolking zulke financiële wanpraktijken niet meer door de beugel konden. Over het hele continent speelden verdenkingen van corruptie een grote rol in opstanden.⁷⁵ Vooral de dubbele eis van eerlijke belastingen en controle op de stedelijke financiën kwam veel voor bij Brabantse rebellen. In Leuven was het bijvoorbeeld één van de vier centrale punten die de verenigde ambachten eisten in de twee rekwesten die ze in maart en juli 1378 overhandigden aan de hertog en het stadsbestuur. Niet enkel 'wettige rekeningen', waarin het stadsbestuur verantwoording aflegde voor de gemaakte uitgaven, maar ook een gezond schuldbeleid en een institutionele betrokkenheid bij het fiscale beleid stonden op de verlanglijst van de ambachten. Het mislopen van de onderhandelingen in 1378 leidde later dat jaar tot de bezetting van het stadhuis en de defenestratie van de Leuvense schepenen.⁷⁶

In lijn met deze financiële verzuchtingen erkennen alle stedelijke teksten dat gezagsdragers de schatkist van de stad goed moeten beheren. Ze mogen de fondsen van de stad alleen gebruiken voor het algemeen belang. *Jans Teesteye* benadrukt dan ook dat niemand, hoe hoog of hoe laag zijn sociale positie ook mag zijn, geld uit de schatkist mag nemen:

'Want al maecht men ene man scepen of raetsman der stat goet en es niet sine [...]. Hem dies niet meer en behoert dan den maetsten vander poert; want eest groet of cleyne het es al er stat ghemeyne: daer en heeft niemand ane recht out no ionce here no knecht.'⁷⁷

De stedelijke werken onderschrijven tot slot de noodzaak van eerlijke belastingen. Hierbij benadrukt het *Boec vander Wrake Gods* dat schepenen het recht om accijnzen te innen niet mogen kopen.⁷⁸ Accijnzen waren indirecte belastingen op handel en/of consumptie. Voor de inning van deze belangrijke belastingen zochten steden vaak naar externe personen of pachters. In ruil voor een vaste som geld kregen zij het recht om een bepaald accijns, bijvoorbeeld die op wijn, te innen. Indien pachters meer verdienden dan het bedrag dat ze aan de stad hadden betaald, mochten ze hun winsten houden. Onderzoekers stellen dat steden de voorkeur gaven aan dit systeem omdat het makkelijk te organiseren was en ze op deze manier konden rekenen op een vast inkomen dat niet afhankelijk was van schommelingen in de handel of consumptie van bepaalde producten. Gezien kandidaat-pachters vaak uit de bovenste sociale lagen kwamen, zorgde het systeem er in de praktijk voor dat de stedelijke elite zich verder kon verrijken.⁷⁹ Volgens het *Boec vander Wrake Gods* kon je alleen slechte zaken verwachten wanneer schepenen het recht om belastingen te innen kochten. Ze zouden dan de belastingen die ze zelf kochten, kunnen verhogen om zo meer winsten te verkrijgen.⁸⁰ Belastingen waren er voor het inkomen van de stad; het was niet de bedoeling dat bestuurders er zelf rijker van werden. Waarom schrijven de werken deze richtlijnen voor? Welke doelen wilden ze met hun bestuurlijke voorschriften bereiken?

'Conservatieve verandering' en het behoud van de politieke macht

Geen rook zonder vuur. Met hun voorschriften voor rechtvaardigheid, eensgezindheid en stabiele financiën en tegen de vriendjespolitiek bij de verkoop van stedelijke ambten reageren de Antwerpse werken vooral op eigentijdse problemen en conflicten. Om te weten waarom de werken hun richtlijnen voorschreven en welke rol hun ideeën speelden binnen

de Brabantse politiek, moeten we dan ook naar de historische context van het Antwerpse corpus kijken. Zoals ondertussen duidelijk is, ontstonden alle werken tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw, toen opstanden de wereld regelmatig op haar kop zetten.⁸¹ Deze politieke onrusten maakten een grote indruk op tijdgenoten, die in de pen kropen en hun observaties neerschreven. Zo is de auteur van de *Brabantse Yeesten* duidelijk verbaasd over het succes van de opstandelingen: 'Deerste wonder dat was dat, dat die ghemeente in elke stat boven den heren hadden doverhant, ende dat gheschiede in elc lant, dat die ghemeente deden houden in elke stat wat si wouden [...]'.⁸² Samen beschrijven de Antwerpse werken de eigentijdse opstanden in Brussel (1303-1306) en in Mechelen (1302-1303), dat toen ook onder het gezag van de Brabantse hertog viel. De heerlijkheid Mechelen behoorde weliswaar toe aan de prins-bisschop van Luik, maar doorheen de dertiende en veertiende eeuw slaagden de Brabantse hertogen erin om de stad afwisselend te controleren. Op 13 april 1356 stond de bisschop van Luik het eigendom van Mechelen echter af aan de Vlaamse graaf Lodewijk van Male. Verder beschrijven de Antwerpse werken het conflict in het prinsbisdom van Luik (1345-1347) en verscheidene onrusten in het graafschap van Vlaanderen: de Brugse Metten (18 mei 1302), de Guldensporenslag (11 juli 1302), de opstand van Kust-Vlaanderen (1323-1328) en het beleid van Jacob van Artevelde (1337/1338-1345).⁸³

In hun werken benadrukken de Antwerpse auteur(s) vooral het gewelddadige karakter van de opstanden en veroordelen ze sterk de daden van rebellen die ze afschilderen als irrationele bruten. De *Brabantse Yeesten* vergelijkt de inwoners van Mechelen zelfs met de duivel: '[...] ende trocken ute, metter macht, bernede met sulphere viere, soe vreeselic ende so onghediere oft die duivel uten hellen'.⁸⁴ Het verzet in Mechelen was in 1302 losgebarsten en werd na een beleg van de stad door hertog Jan II neergeslagen op 28 juni 1303.⁸⁵ Rebellen zijn volgens de teksten niet alleen vals, sluw, oneerlijk en dom, ze missen ook de nodige rationele vermogens om goed te kunnen besturen. Het kenmerk dat opstandelingen in de stedelijke teksten het meest krijgen toebedeeld, is overmoed. Volgens de auteur van *Der Leken Spieghel* werd tijdens de slag bij Kassel (23 augustus 1328), die een einde maakte aan de opstand van Kust-Vlaanderen, vooral: '[...] der Vlaminghe overmoet gheworpen wort onder voet [...]'.⁸⁶ Tot slot benadrukken de werken dat opstanden altijd mislukken. Prudentia vertelt in *Melibeus* bijvoorbeeld aan haar echtgenoot dat hij conflicten te allen tijde moet vermijden. Wanneer een machtige man een twist begint met zijn sociaal mindere is dit

74 Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 125; Van Leeuwen, 'Schepenen in de Lage Landen,' 130-137; Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 13-18.

75 Dumolyn, 'Les "plaintes" des villes flamandes', 383-407; Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 125.

76 Schayes, *Analectes archéologiques*, 346-347 en 358-359; Haemers, 'Bloed en inkt', 150-156; Haemers, 'Governing and gathering', 153-169.

77 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 178, r 1208-1217: 'Want ook al benoemt men iemand tot schepenen of raadsman, het geld van de stad is niet van hem [...]. Hij heeft er niet meer recht op dan de armste inwoner van de stad; want is het groot of is het klein het behoort toe aan de volledige stad: niemand heeft er recht op, noch een jonkheer, noch een knecht.'

78 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 320-321, r 982-986.

79 Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 45-48; Boone, 'Triomferend privé-initiatief', 113-115.

80 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 320-321, r 982-986.

81 Mollat en Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciampi*, 9.

82 Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmkroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. Willems en Bormans, 432, r 507-518: 'Het eerste wonder was dat de inwoners in elke stad de bovenhand haalde op hun bestuurders, en dat het gebeurde in elk land, namelijk dat de gemeente in elke stad deed wat ze wilde [...].'

83 Voor meer informatie over de wisselende soevereiniteit van Mechelen zie: Van Uytven, 'De Mechelse burgers', 58-59. Voor meer informatie over het conflict in Luik zie: Lejeune, 'Het prinsbisdom Luik tot 1390', 175-190. Voor meer toelichting bij de Vlaamse onrusten zie: Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*.

84 Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmkroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. Willems en Bormans, 427, r 376-379: '[...] en ze trokken met veel kracht naar buiten, driftig brandend met zwavelvuur, zo vreselijk en zo woest zoals de duivel uit de hel.'

85 Van Uytven, 'De Mechelse burgers', 58-60.

86 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 III*, ed. De Vries, 177, r 123-124: '[...] de overmoed van de Vlamingen onder de voet werd gelopen [...].'

oneerzaam; als iemand een conflict met zijn gelijke begint, is de uitkomst te onzeker; en wie ruzie zoekt met iemand die meer macht heeft, weet op voorhand dat het tevergeefs is.⁸⁷

Ook andere laatmiddeleeuwse auteurs kunnen vaak geen goed woord over de opstanden kwijt. Gelijkaardige veroordelingen van rebellen als kwaadaardige woestelingen figureren prominent in zowel Vlaamse, Hollandse, Italiaanse als Franse kronieken.⁸⁸ In een studie over de laatmiddeleeuwse Noord-Hollandse boerenopstanden stelt Peter Hoppenbrouwers dat kroniekschrijvers 'opstandelingen steeds op een negatieve manier portretteerden, met de bedoeling hun domheid, onbetrouwbaarheid en gehechtheid aan gevaarlijke revolutionaire ideeën te beklemtonen'.⁸⁹ Tot vandaag verklaart het grootste deel van de huidige onderzoekers dit typische negatieve laatmiddeleeuwse discours door de elitaire afkomst van literaire auteurs en hun opdrachtgevers. Het bloedige discours moest hun tijdgenoten waarschuwen voor de gevaren die stedelijke opstanden met zich meebrachten. Daarnaast zouden de beschrijvingen van de onrusten het elitaire beleid en de soms erg strenge repressie van opstandelingen legitimeren.⁹⁰ Alhoewel deze verklaringen voor een groot deel kloppen, argumenteer ik in dit artikel dat er toch meer aan de hand was.

De Antwerpse werken bevatten immers een opvallende tegenstrijdigheid. Ook al bestempelen de teksten het gebruik van geweld als een illegitiem middel om aan politiek te doen, toch benadrukken ze dat eigentijdse opstandelingen wel degelijk een reden hadden om te rebelleren. Meer zelfs, de schuldigen voor het uitbreken van de opstanden zijn volgens de Antwerpse werken niet de rebellen maar juist de heersende elites die ze uitvoerig bekritisieren en regelmatig beschuldigen van corruptie. Zoals in *Der Leken Spieghel* waar de auteur eigentijdse gezagsdragers zelfs vergelijkt met Pontius Pilatus, de Romeinse prefect die Jezus Christus liet kruisigen:

'O vule edelhede, diemen in menigher steden hantiert onder die vorste, die altoos van dorste gapen na den schat [...]; ende scamelheid ende gherechtigheid, eersaemheit ende ontfermicheit laten varen in allen zinnen, om dat sire scat an moghen winnen. Sine zijn niet heren noch prelate, mar sijn meest Pylate, die gode [cruuste] als enen dief [...].'⁹¹

Voor de auteur van *Jans Teesteye* bestaat er geen twijfel over: het eigentijdse wanbestuur veroorzaakt het geweld van opstandelingen. '[...] die ghiercheyt der heren die doet den volke leren doet slaen, roven ende vechten, om dat si niet wel en rechten.'⁹² De auteur van het *Boec vander Wrake Gods* geeft een voorbeeld uit Vlaanderen. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw werd Gent, één van de grootste en machtigste steden van dit graafschap, bestuurd door een elitair college van 39 schepenen. Na jaren van sociale spanningen, opstanden en druk van de ambachten vaardigde de Franse koning, Filips IV de Schone (ca. 1268-1314), in 1301 het Charter van Senlis uit. Dit charter verving het bestuur van de 39 door twee schepenenbanken, de 'keure' en de 'gedele', elk bestaande uit dertien schepenen. Niet alleen de stedelijke elite maar ook de ambachten waren vertegenwoordigd op deze banken.⁹³ Voor de auteur van het *Boec vander Wrake Gods* is de reden waarom de alleenheerschappij van de 39 werd doorbroken duidelijk: de Gentse schepenen verloren hun macht omdat ze de fondsen van de stad wilden aanwenden voor hun persoonlijke belangen en omdat ze niet langer eendrachtig waren.

'In Ghent waren wilen eren Neghen en dertich wiser heren die de stat berechten daer wel en wijslike menech jaer. Die wile dat sijt wel regeerden en ghemeyn goet wel bekeerden daert sculdech was te gane en niet en ghenoten daer ane en eendrachtich mede stont in

eren groet die stede; maer doen sijt selve wouden slabben en daer om ghinghen crabben en parlementen onderlinghe ghinghen te nieute al haer dinghen; want God en woudt ghehingen niet dat si langher regeerden yet en worden uten lande ghejaghet. Luttel worden si gheclaghet also dat si en haer kinder oec te quiste ghinghen als een roer.’⁹⁴

Opstanden waren volgens het Antwerpse corpus een reactie op de excessen van beleidsvoerders. Ondanks deze geldige oorzaak bestempelen de teksten opstanden toch als illegitiem. Hoe kunnen we deze op het eerste gezicht paradoxale standpunten verenigen? Met het koppelen van corrupte praktijken aan opstanden geven de auteur(s) aan dat de eigentijdse bestuurlijke situatie niet lang meer kon blijven bestaan. Een opstand richt niet alleen veel schade en vernieling aan, in het graafschap van Vlaanderen leidde het zelfs tot een bestuurswisseling waarbij de ambachten medezeggenschap verwierven. Er moest dus iets veranderen. Aangezien bestuurders met hun wanbeleid opstanden veroorzaakten, dienden zij ook een einde te brengen aan de politieke onrusten. Hoe moesten ze dit doen? Door corrupte praktijken stop te zetten en zich voortaan te houden aan de voorgeschreven en remediërende richtlijnen. Voor wie naast de basis van zijn macht nog meer motivatie nodig had, vermeldt *Der Leken Spiegel* dat corrupte stadsbestuurders in hechtenis mogen worden genomen.⁹⁵ De auteur van *Jans Teesteye* gaat nog een stap verder wanneer hij schrijft dat: ‘[...] wie dat meer aensach sijn ghewin [...] dan die bate vander stede, ochte die ghichte nam [...], hi wert gheiuigeert ter doet [...]’.⁹⁶

Naast het legitimeren van de macht van de stedelijke elites en het waarschuwen van tijdgenoten stonden de Antwerpse auteur(s) ook minder behoudsgezinde doelen voor ogen, namelijk het bewerkstelligen van bestuurshervormingen. Laatmiddeleeuwse auteurs opteerden evenwel voor ‘conservatieve’ veranderingen of veranderingen om behoud mogelijk te maken. Als politieke instrumenten konden selectieve toegevingen opstandelingen de wind uit de zeilen nemen en er zo voor zorgen dat de stadselites hun machtsmonopolie behielden.

87 Jan Van Boendale, *Melibeus*, ed. Snellaert, 100-101, r 2792-2806.

88 Dumolyn, ‘Marginalen of radicalen?’, 29-53; Stella, ‘“Ciampi...gens de la plus basse condition...crasseaux et dépenaillés”’, 145-152; Kümmel, ‘Erinnern und Vergessen’, 225-245.

89 Hoppenbrouwers, ‘Rebels with a cause’, 459.

90 Haemers, ‘Bloed en inkt’, 142.

91 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 13301*, ed. De Vries, 93, r 81-96: ‘O smerige ridderlijke gewoontes, die men in vele steden hanteert onder de vorsten, die altijd dorstig naar geld gapen [...] en eergevoel en rechtvaardigheid, eerzaamheid en barmhartigheid [...] laten schieten, omdat ze er geld mee kunnen verdienen. Zij zijn geen heren, noch prelaten, maar ze zijn vooral zoals Pilatus, die God [kruisigden] als een dief [...]’.

92 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 161, r 704-707: ‘[...] de gierigheid van heren leert het volk slaan, roven en vechten, omdat zij niet goed besturen.’

93 Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 13-18. Voor meer informatie over het Charter van Senlis zie: Boone, ‘Het “charter van Senlis”’, 1-45.

94 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 329-330, r 1238-1258. Vertaling afkomstig uit: Jan Van Boendale, *Boek van de wraak Gods*, vert. Van Anrooij, 32: ‘In Gent waren voorheen negenendertig verstandige heren die de stad menig jaar goed en wijs bestuurden. Toen ze de stad goed regeerden en het gemeenschappelijk bezit gebruikten waarvoor het bestemd was zonder daar voordeel van te hebben, en toen ze eendrachtig waren, stond de stad in hoog aanzien. Vanaf het moment dat ze het tot hun eigen voordeel wilden aanwenden en daarover onderling gingen twisten en kibbelen, gingen al hun zaken verloren. Want God wilde niet toelaten dat ze op enigerlei wijze langer regeerden en ze werden het land uitgedreven. Ze werden nauwelijks beklaagd, zodat het erop leek alsof zij en hun kinderen in rook waren opgegaan.’

95 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 13301*, ed. De Vries, 180, r 90-96.

96 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 180, r 1282-1287: ‘[...] wie zijn gewin [...] hoger inschat dan het belang van de stad, of giften aannam [...], hij werd ter dood veroordeeld [...]’.

Conclusie

Een heer zijn was tijdens de late middeleeuwen geen spel. Integendeel, om hun vele taken tot een goed einde te brengen, moesten stadsbestuurders zich houden aan verschillende bestuurlijke richtlijnen. Een gezamenlijke analyse van de *Brabantse Yeesten*, *Der Leken Spieghel*, *Melibeus*, *het Boec vander Wrake Gods* en *Jans Teesteye* bracht aan het licht wat deze bestuurlijke voorschriften allemaal inhielden. De verschillende politieke ideeën die verwoord worden in stadsliteratuur waren geen vage theoretische principes. Ze speelden een actieve en strategische rol in de eigentijdse politiek. In het hertogdom van Brabant was de politieke situatie tijdens de veertiende eeuw complex en soms erg bewogen. Niet alleen was er een machtsstrijd aan de gang op het 'nationale' niveau, ook binnenin de stedelijke gemeenschappen stonden de verhoudingen onder druk. Omdat deze politieke onrusten de eigen stedelijke leefomgeving bedreigden, schreven de Antwerpse werken verschillende richtlijnen voor goed bestuur op. De teksten kenmerken zich hierbij door een pragmatisch en selectief karakter dat vooral de sociale elites in de kaart speelde. Al hanteren de stedelijke werken traditionele en alomtegenwoordige concepten, toch waren hun ideeën vooral een reactie op *hot issues* uit hun eigen tijd: de balancerende machtsbalans, wanbestuur en politieke opstanden. Dit waren stuk voor stuk problemen die een resolute oplossing vergden. Gebeurde dit niet dan dreigde een ineenstorting van de sociale orde. Het publiek kreeg in de Antwerpse werken een verhaal te horen waarin minderwaardige rebellen stadsbestuurders verslaan, in een strijd die niet geheel onrechtmatig was. Niet de opstand maar wanbestuur lag aan de oorsprong van de politieke conflicten binnen de omwallingen. De enige manier waarop gezagsdragers hun machtsmonopolie en zelfs hun eigen leven konden behouden, was dan ook het voorkomen van opstanden door middel van een beter bestuur. Ook al nemen de auteur(s) hierbij enkele verzuchtingen van opstandelingen over, ze streven geenszins een democratisering na. Ze gaan op geen enkel moment in op de bij de ambachten wijdverspreide verlangens van politieke representatie en medezeggenschap. Selectieve hervormingen moesten de stedelijke elites in het zadel houden. Vanuit dat oogpunt kunnen politieke veranderingen ook een conservatieve functie hebben.

Om deze hypothese en de resultaten van dit artikel verder uit te werken, is bijkomend comparatief onderzoek nodig. Specifiek moet het discours van literaire werken uit verscheidene streken nog meer vergeleken worden met andere bronnen, zoals juridische en kerkrechtelijke traktaten. Het blijft namelijk onduidelijk waar de politieke richtlijnen van de bestudeerde teksten precies vandaan komen. Dergelijk onderzoek kan bovendien uitwijzen hoe wijdverspreid de in de literaire werken geformuleerde ideeën waren in de laatmiddeleeuwse samenleving. Een grondigere vergelijking met rekwesten en andere bronnen die het discours van bijvoorbeeld ambachtslieden bevatten, kan nagaan in welke mate ondergeschikte groeperingen gelijkaardige ideeën hanteerden en welke doelen zij wilden bereiken. Het einddoel? Op basis van intertekstueel onderzoek meer inzicht verwerven in het politieke denken van stedelingen in het bijzonder, en bij uitbreiding de veranderende politieke cultuur van de laatmiddeleeuwse samenleving.

Uitgegeven bronnen

- Jan Van Boendale, *Boek van de wraak Gods*, vert. W. Van Anrooij (Amsterdam 1994).
- Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmkroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. J.F. Willems en J.H. Bormans (3 bdn.; Brussel 1839-1869).
- Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 1330*, ed. M. de Vries (3 bdn.; Leiden 1844-1848).
- Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen naar het Oxfordsch handschrift* (Brussel 1869) 287-492.
- Jan Van Boendale, *Jan Teesteye*, ed. F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen naar het Oxfordsch handschrift* (Brussel 1869) 137-236.
- Jan Van Boendale, *Melibeus*, ed. F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen naar het Oxfordsch handschrift* (Brussel 1869) 1-136.
- Schayes, A., ed., *Analectes archéologiques, historiques, géographiques et statistiques concernant principalement la Belgique* (Antwerpen 1857) 346-347 en 358-359.

Literatuur

- Afray, J. en Anderson, K., *Foucault and the Iranian revolution: gender and the seductions of Islamism* (Chicago 2005).
- Anrooij, W. Van, 'Jan van Boendale en de Antwerpse school', *Nederlandse letterkunde* 5 (2000) 86-99.
- Anrooij, W. Van, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350. Een inleiding' in: W. Van Anrooij, red., *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 9-17.
- Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356): land en instellingen*. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België 136 (Brussel 1991).
- Avonds, P., *Ideologie en politiek: Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356)* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Gent 1981).
- Beck, C., 'Common good and private justice: letters of marque and the utilitas publica in fourteenth-century Marseilles', *Journal of Medieval History* 41:1 (2015) 88-106.
- Berg, H. van den, 'Discoursanalyse', *Kwalon* 26 (2004) 29-39.
- Bierschwale, H. en Van Leeuwen, J., *Wie man eine Stadt regieren soll: Deutsche und Niederländische Stadtrechtslehren des Mittelalters* (Frankfurt 2005).
- Black, A., *Guilds and civil society in European political thought from the twelfth century to the present* (Ithaca 1984).
- Boffa, S., *Warfare in medieval Brabant 1356-1406* (Woodbridge 2004).
- Boone, M., 'Flemish and Brabantine identity in Late Medieval/Early Modern Europe: cities and princes in the contest for mastering regional identities', *Sieger Periodicum zur internationalen empirischen Literaturwissenschaft* 21 (2002) 178-186.
- Boone, M., 'Het "charter van senlis" (November 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 57 (2003) 1-45.
- Boone, M., 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 113-138.
- Boone, M. en Haemers J., 'Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur' in: A.L. Van Bruane, B. Blondé en M. Boone, red., *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016) 121-164.
- Braekevelt, J. e.a., 'Factiestrijd in Laatmiddeleeuws Vlaanderen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123:2 (2010) 209-225.
- Cuvelier, J., *Les institutions de la ville de Louvain au Moyen Âge* (Leuven 1935).
- Dijk, T.A. van, 'Critical Discourse Analysis' in: D. Schiffrin, D. Tannen en H.E. Hamilton, red., *The handbook of discourse analysis* (Malden 2001) 352-371.
- Driel, J. van, *Meesters van het woord: Middelnederlandse schrijvers en hun kunst* (Hilversum 2012).
- Dumolyn, J., 'Marginalen of radicalen? Het vertoog over de "roepers en krijers" tijdens stedelijke opstanden, voornamelijk in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005) 29-53.
- Dumolyn, J., 'Privileges and novelties: the political discourse of the Flemish cities and rural districts in their negotiations with the Dukes of Burgundy (1384-1506)', *Urban history* 35:1 (2008) 5-23.

- Dumolyn, J., 'Urban ideologies in Later Medieval Flanders. Towards an analytical framework' in: A. Gambierini, J.P. Genet en A. Zorzi, red., *The languages of political society Western Europe, 14th-17th Centuries* (Rome 2011) 69-96.
- Dumolyn, J. en Haemers, J., "A bad chicken was brooding": subversive speech in Late Medieval Flanders', *Past and present* 214:1 (2012) 45-86.
- Dumolyn, J. en Haemers, J., "Let each man carry on with his trade and remain silent": middle-class ideology in the urban literature of the late medieval Low Countries', *Cultural and social history* 10:2 (2013) 169-189.
- Dumolyn, J., 'Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse burgermoraal', *Spiegel der letteren* 56:2 (2014) 123-154.
- Dumolyn, J., 'Les «plaintes» des villes flamandes à la fin du xiiie siècle et les discours et pratiques politiques de la commune', *Le Moyen Age, revue d'histoire et de philologie* 121:2 (2015) 383-407.
- Eersels, B., 'Met consente van elker stede. De totstandkoming van het Brabants-Vlaamse verdrag van 1339', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 68 (2014) 95-119.
- Eersels, B., *The craft guilds are the city: political participation in late medieval towns. Brabant and Liège* (c. 1360-1500) (doctoraalscriptie KU Leuven 2018).
- Farr, J.R., *Hands of honor: artisans and their world in Dijon, 1550-1650* (Ithaca en New York 1988).
- Fletcher, C., 'Morality and office in late medieval England and France' in: N. Saul, red., *Fourteenth century England* 5 (10 bdn.; Woodbridge 2008) 178-190.
- Gaudreault, L., *Pouvoir, mémoire et identité: le premier registre de délibérations communales de Brignoles: 1387-1391, édition et analyse* (Montpellier 2014).
- Gerven, J. Van, *Jan Van Boendale: sociale mentaliteit en politieke ideeën in het veertiende-eeuwse Brabant* (master-scriptie Rijksuniversiteit Gent 1976).
- Gerven, J. Van, *Literatuur, maatschappij en religie. Mentaliteit en realiteit in het oeuvre van de Antwerpse dichter en geschiedschrijver Jan Van Boendale (1290-1365)* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Gent 1989).
- Grenfell, M., 'Part II: Field theory: beyond subjectivity and objectivity - introduction' in: M. Grenfell, red., *Pierre Bourdieu - Key concepts* (Durham 2008) 43-47.
- Haemers, J., 'Bloed en inkt. Een nieuwe blik op de opstand te Leuven, 1360-1383', *Stadsgeschiedenis* 7:2 (2012) 141-164.
- Haemers, J. en Liddy, C., 'Popular politics in the Late Medieval city: York and Bruges', *The English historical review* 128:533 (2013) 771-805.
- Haemers, J. en Vannieuwenhuyze, B., 'Het Charter van Kortenberg en de constitutionele geschiedenis van Brabant', *Eigen schoon en de Brabander* 96:1 (2013) 1-22.
- Haemers, J., 'Governing and gathering about the common welfare of the town. The petitions of the craft guilds of Leuven, 1378' in: J. Dumolyn e.a., red., *La comunidad medieval como esfera pública* (Sevilla 2014) 153-169.
- Haemers, J., 'Een rebelse stad aan de Dijle. Over conflict en politiek in laatmiddeleeuws Leuven', *Claves Sabinorum* 4 (2015) 1-21.
- Hawes, C., 'The urban community in fifteenth-century Scotland: language, law and political practice', *Urban history* 44:3 (2017) 365-380.
- Holmes, G., 'The emergence of an urban ideology at Florence, c. 1250-1450', *Transactions of the Royal historical society* 23:5 (1973) 111-134.
- Hoppenbrouwers, P., 'Rebels with a cause: the peasant movements of Northern Holland in the Later Middle Ages' in: W. Blockmans en A. Janse, red., *Showing status: representation of social positions in the late Middle Ages* (Turnhout 1999) 445-483.
- Isenmann E., 'Ratsliteratur und städtische Ratsordnungen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit: Soziologie des Rats, Amt und Willensbildung, politische Kultur' in: P. Monnet en O.G. Oexle, red., *Stadt und Recht im Mittelalter* (Göttingen 2003) 215-497.
- Kestemont, M., 'Een stylometrisch onderzoek naar Jan van Boendales auteurschap voor de Brabantse Yeesen', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 1019-1049.
- Kinable, D., 'Geïntendeerde publieksgroepen in Boendales Lekenspiegel en Jans Teesteye' in: H. Pleij, red., *Op belofte van profijt, stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 69-100.
- Kinable, D., 'Boendales Jans Teesteye: een structurele analyse', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 111:4 (1995) 323-345.
- Kümmel, J., 'Erinnern und Vergessen in der Stadt. Überlegungen zu Formen spätmittelalterlichen Wahrnehmung anhand von Ansätzen volkssprachlicher Stadtgeschichtsschreibung im nördlichen Frankreich', *Saeculum* 35 (1984) 225-245.
- Lecuppre-Desjardin, E. en Van Bruaene, A.L., red., *De Bono Communi. The discourse and practice of the common good in the European City (13th-16th c.)* (Turnhout 2010).
- Leeuwen, J. van, 'Schepeneden in de Lage Landen: een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 6 (2003) 112-160.
- Lejeune, J., 'Het prinsbisdom Luik tot 1390' in: J.A. Van Houtte e.a., red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (12 bdn.; Utrecht 1951) 175-190.
- Liddy, C., *Contesting the City: the Politics of Citizenship in English Towns, 1250-1530* (Oxford 2017).
- Mak, J.J., *Boendale en de legenda aurea* (Amsterdam 1957).
- Mollat, M. en Wolff, P., *Ongles bleus, Jacques et Ciampi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (Paris 1970).
- Monnet, P., 'Bien Commun et bon gouvernement. Le traité politique de Johann von Soest sur la manière de bien gouverner une ville (Wye men wol eyn statt regyrn sol, 1495)' in: E. Lecuppre-Desjardin en A.L. Van Bruaene, red., *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City, 13th-16th centuries* (Turnhout 2010) 89-106.

- Munck, B. De en Haemers, J., 'Het politiek zelfbewustzijn van ambachtslieden in Brabant: een lange termijnperspectief (13de-18de eeuw)', *Noordbrabants historisch jaarboek* 35 (2018) 23-49.
- Najemy, J.M., *A History of Florence, 1200-1575* (Oxford 2006).
- Oostrom F. van, *Wereld in Woorden: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400* (Amsterdam 2013).
- Ormrod, W.M. e.a., red., *Medieval Petitions: Grace and Grievance* (Woodbridge 2009).
- Pocock, J.G.A., 'The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice' in: A. Pagden, red., *The languages of political theory in Early-Modern Europe* (Cambridge 1987) 19-38.
- Prevenier, W., 'Conscience et perception de la condition sociale chez les gens du commun dans les anciens Pays-Bas des XIIIe et XIVe siècles' in: P. Boglioni, R. Delorte en C. Gauvard, red., *Le petit peuple dans l'Occident médiéval, terminologies, perceptions, réalités* (Paris 2002) 175-188.
- Prevenier, W., 'Utilitas communis in the Low Countries (thirteenth-fifteenth centuries): from social mobilisation tot legitimization of power' in: E. Lecuppre-Desjardin en A.L. Van Bruane, red., *De Bono Communi. The discourse and practice of the common good in the European city, 13th-16th centuries* (Turnhout 2010) 205-217.
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen. Onder Vlaanderen* (1356-1405) (29 bdn.; Antwerpen 1934).
- Reynolds, S., 'Medieval urban history and the history of political thought', *Urban History Yearbook* 9 (1982) 14-23.
- Rotz, R.A., "'Social struggles" or the price of power? German urban uprisings in the late Middle Ages', *Archiv für Reformationsgeschichte* 76 (1985) 64-95.
- Schoenaers, D., "'United we stand?" Representing revolt in the historiography of Brabant and Holland (fourteenth to fifteenth centuries)' in: J. Firnhaber-baker en D. Schoenaers, red., *The routledge history handbook of medieval revolt* (London en New York 2017) 104-129.
- Skinner, Q., 'Some problems in the analysis of political thought and action' in: J. Tully, red., *Meaning and context: Quentin Skinner and his critics* (Cambridge 1988) 97-118.
- Smit, J.G., *Vorst en onderdaan: studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995).
- Stein, R., 'Jan van Boendales Brabantsche Yeesten: antithese of synthese?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 185-197.
- Stein, R., 'Introduction' in: R. Stein en J. Pollmann, red., *Networks, regions and nations: shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 1-18.
- Stella, A., "'Ciompi...gens de la plus basse condition... crasseaux et dépenaillés." Désigner, inférioriser, exclure' in: P. Boglioni, R. Delort en C. Gauvard, red., *Le petit peuple dans l'Occident médiéval. terminologies, perceptions, réalités* (Paris 2002) 145-152.
- Uytven, R. van, 'Vorst, adel en steden. Een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 93-122.
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden' in: D.P. Blok e.a., red., *De algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (15 bdn.; Haarlimen 1982) 188-253.
- Uytven, R. van, 'De Mechelse burgers tegenover hun politieke meesters' in: R. van Uytven, red., *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991) 58-67.
- Uytven, R. van, 'Het Antwerpen van Jan van Boendale' in: W. Van Anrooij, red., *Al t' Antwerpen in die stad. Jan Van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 17-31.
- Uytven, R. van e.a., red., *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004).
- Uytven, R. van, 'Het gewicht van de goede steden' in: R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 118-125.
- Vandecandelare, H., 'Een opstand in «zeven aktes»: Brussel 1303-1306', *Brusselse cahiers Bruxellois* (2008) 4-67.
- Vander Linden, H., *Histoire de la constitution de la ville de Louvain au Moyen Âge* (Gent 1892).
- Verbruggen, R., *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw* (Brugge 2005).
- Von Gierke, O., *Das Deutsche Genossenschaftsrecht*, (4 bdn.; Berlin 1868-1913).
- Vrancken, V., *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw* (Brussel 2018).
- Vrancken, V., 'United in revolt and discourse: urban and noble perceptions of "bad government" in fifteenth-century Brabant (1420-1)', *Journal of medieval history* 43:5 (2017) 579-599.
- Watts, J., *The making of politics: Europe, 1300-1500* (Cambridge 2009).
- Wauters, A., 'Les serments prêtés aux villes principales du Brabant par les ducs lors de leur inauguration', *Compte-rendu des séances de la commission Royale d'histoire* 14 (1887) 82-98.
- Whittle, J. en Rigby, S.H., 'England: popular politics and social conflict' in: S.H. Rigby, red., *A Companion to Britain in the Later Middle Ages* (Malden 2003) 65-86.